

Ο Οδυσσέας Τσαγκαράκης ως επόπτης και καθοδηγητής νέων ερευνητών

Κωνσταντίνος Ε. ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ*

ΟΤΑΝ μου προτάθηκε η συμμετοχή σε εκδήλωση μνήμης για τον αείμνηστο καθηγητή Οδυσσέα Τσαγκαράκη, ομολογώ ότι δεν δί-στασα ούτε στιγμή να αποδεχτώ την πρόκληση, παρόλο που δεν ήταν ό,τι πιο εύκολο για εμένα. Ήταν δύσκολο διότι δεν μου ζητήθηκε ου-σιαστικά τίποτε λιγότερο από το να εκπροσωπήσω τις δεκάδες γενεές φοιτητών που πέρασαν από τα χέρια του εκλιπόντος. Εκείνων που στη συνέχεια στελέχωσαν τα σχολεία της χώρας μας, ανέλαβαν να διαπλά-σουν ψυχές εφηβικές και μετέδωσαν και μεταδίδουν, δεκαετίες τώρα, ό,τι έμαθαν κοντά του. Οι νεότεροι γύρω στα τριάντα πέντε, οι παλαιό-τεροι συνταξιούχοι πια.

Μεταλαμπαδεύουμε, λοιπόν, τις πτυχές της γνώσης που και εκείνος έλαβε με τόσο μόχθο αλλά και τόσο μεράκι κατά τα δύσκολα χρόνια των σπουδών του στη Γερμανία, κατά τη διάρκεια της αξιοζήλευτης ακαδημαϊκής του σταδιοδρομίας και κυριολεκτικά μέχρι το τέλος της ζωής του. Έτσι, είμαστε βέβαιοι ότι το αποτύπωμα που άφησε στη φι-λολογία αλλά και γενικά στον πολιτισμό μας θα συνεχίσει να ζει και να ταξιδεύει από τους μαθητές του και από τους μαθητές των μαθητών του όσο θα υπάρχει η μαγνητική διαδικασία της διδασκαλίας. Ομολο-γουμένως, αποτελεί και αυτό μια κατάκτηση εκ μέρους του, όπως και κάθε πραγματικού δασκάλου βέβαια, μια κατάκτηση στο στερέωμα της αθανασίας.

Υπήρξα φοιτητής του προς το τέλος της ακαδημαϊκής του σταδιο-δρομίας. Σε προπτυχιακό επίπεδο από το 1997 ως το 2001. Στις πα-ραδόσεις του ήταν υποβλητικός, θα έλεγα μυσταγωγικός. Με φωνή σιγανή από τη φύση της αλλά κεκοσμημένη με την κρητική προφορά παρέδιδε Όμηρο ή λυρικούς ποιητές, αποπνέοντας τη βαθιά γνώση του αντικειμένου του και εμπνέοντας σεβασμό στο κατάμεστο αμφιθέατρο

* Διδάκτωρ Κλασικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Εκπαιδευτικός Δευτερο-βάθμιας Εκπαίδευσης.

όπου δεν ακουγόταν ψίθυρος. Αργότερα, στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών, ανέλαβε να εποπτεύσει αρχικά τη διπλωματική μου εργασία και κατόπιν τη διδακτορική μου διατριβή, πράγμα που θεώρησα μέγιστη τιμή. Τότε οι σχέσεις μας έγιναν πιο προσωπικές. Μετά δε την ολοκλήρωση της διατριβής μου το 2008, ενώ εκείνος είχε πια τον τίτλο του ομότιμου καθηγητή, συνέχιζε απλόχερα να προσφέρει πολύτιμες συμβουλές, όσες φορές του το ζητούσα, πάντα με προθυμία και χαμόγελο για θέματα τόσο της επιστήμης μας όσο και ευρύτερα.

Σας διαβεβαιώνω ότι κοντά του πήρα πολύτιμα μαθήματα ζωής και επιστημοσύνης. Αξίζει να αναφέρω κάποια από τα λόγια του: «Να βάζουμε στόχους και ας εργαζόμαστε πολύ σκληρά για να τους πετύχουμε. Να πιστεύουμε στη δύναμη του ανθρώπου. Δεν πρέπει να φοβόμαστε τον μόχθο, σωματικό και πνευματικό, αλλά ό,τι επιχειρούμε να διέπεται από ηθική. Πέρα από την επιστήμη μας εξίσου σημαντική είναι η οικογένειά μας και δεν πρέπει να την παραμελούμε για χάρη της εργασίας μας. Όπου και να φτάσει κανείς, ποτέ να μην ξεχάσει από πού ξεκίνησε. Ας αντιμετωπίζουμε τη ζωή με μετρημένη αισιοδοξία και, βέβαια, να ζούμε με απλότητα». Στην ερευνητική και συγγραφική διαδικασία, απ' την άλλη, έδινε μεγάλη σημασία στον ακριβή, σύντομο και περιεκτικό λόγο, στην εξαντλητική προσέγγιση της βιβλιογραφίας, στην πρωτοτυπία των σκέψεων, στην ισχυρή τεκμηρίωση των ιδεών και φυσικά στην αυστηρή τήρηση των χρονοδιαγραμμάτων.

Επίσης, τον χαρακτήριζε βαθιά αγάπη για τη φύση και τον τόπο του. Κάποια φορά τον είχα συναντήσει να αγναντεύει απορροφημένος το κρητικό πέλαγος από τον εξώστη της Φιλοσοφικής. Δεν τον δέκοψα. Όταν με αντιλήφθηκε, γύρισε και μου είπε: «Αυτή την ομορφιά δεν την ξανασυνάντησα όπου κι αν πήγα, όμως εμείς, όπως φαίνεται, δεν αγαπάμε τον τόπο μας...». Άλλες φορές πάλι μου μιλούσε για το περιβόλι του, τις αγροτικές του ασχολίες και τα προϊόντα που ο ίδιος με κόπο παρήγαγε και το πρόσωπό του έλαμπε σαν του μικρού παιδιού.

Όπως είναι γνωστό, κυρίαρχη θέση στα ερευνητικά ενδιαφέροντα του αείμνηστου καθηγητή είχε από πολύ νωρίς η σχέση μορφής και περιεχομένου στην ποίηση και ειδικά στην ομηρική ποίηση.¹ Το ενδιαφέρον αυτό το διατηρεί κατά τη διάρκεια των ερευνητικών του αναζητήσεων και το μεταλαμπαδεύει στους φοιτητές του και μάλιστα τους μεταπτυχιακούς. Έτσι έγινε και στη δική μου περίπτωση. Ένα σημαντικό τμήμα της διατριβής μου (*Ο παροιμιακός λόγος στο αρχαϊκό έπος*) εμπίπτει στο ευρύ πεδίο των σχέσεων μορφής και περιεχομένου στην επική

¹ Βλ. TSAGARAKIS 1977α, 1979, 1982 κ.ά.

ποίηση και διερευνά τη συνάρτησή τους. Επειδή το θέμα αυτό το μελέτησα υπό την καθοδήγηση του αείμνηστου Οδυσσέα Τσαγκαράκη, είναι σκόπιμο να παρουσιάσω ορισμένες προεκτάσεις της έρευνας αυτής, σε κατευθύνσεις που είχαμε συζητήσει με τον καθηγητή, ως φόρο τιμής στη μνήμη του αλλά και ως δείγμα της ακαδημαϊκής του προσφοράς, ιδιαίτερα στους νέους ερευνητές.

Ήδη από τα πρώτα στάδια της έρευνας επισημίναμε, σε κατ' ιδίαν συζητήσεις με τον μακαριστό καθηγητή, ότι μάλλον είναι συνηθισμένο στην ομηρική ποίηση ο δημιουργός να τροποποιεί και συνεπώς να ανανεώνει το παραδοσιακό παροιμιακό υλικό² ως προς τη μορφή αλλά και ως προς το περιεχόμενο, ώστε να γίνει κατάλληλο για ενσωμάτωση στην ποιητική του σύνθεση, η οποία ούτως ή άλλως έχει συγκεκριμένη μορφή και καθορισμένο περιεχόμενο.³ Η παρατήρηση αυτή αξιοποιήθηκε όσο επέτρεπαν οι ειδικές συνθήκες μιας διατριβής, αλλά παρέμεινε έντονη η επιθυμία μου να αποτελέσει η διάσταση αυτή και αργότερα αντικείμενο ειδικότερης μελέτης, μελέτη την οποία ξεκίνησα τα τελευταία χρόνια, σε συνεννόηση με τον καθηγητή, και της οποίας τα πορίσματα παρουσιάζονται εδώ.

Η ανανέωση του παροιμιακού υλικού στον Όμηρο

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο παροιμιακός λόγος αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα μέσα έκφρασης στον Όμηρο, αφού συντελεί σε σημαντικό βαθμό στην διαμόρφωση της ευρύτερης ποιητικής των επών. Πέραν όμως από αυτή την γενική παραδοχή, αξίζει να σταθούμε ειδικότερα στη στόχευση του συνθέτη των επών και στα ποιητικά οφέλη που προκύπτουν, οφέλη τα οποία είναι ομολογουμένως σημαντικά.

Όπως έχει τονιστεί στη μέχρι σήμερα έρευνα, με τον παροιμιακό λόγο ο ποιητής του ηρωικού έπους αποπειράται να πείσει.⁴ Επιχειρεί,

² Ως παροιμιακό υλικό ορίσαμε τις παροιμίες και τις παροιμώδεις εκφράσεις, είδη της λεγόμενης «λογοτεχνίας της σοφίας». Από την άλλη, παροιμιακός λόγος καλείται η χρήση του παροιμιακού υλικού σε ένα συγκεκριμένο επικοινωνιακό-λογοτεχνικό πλαίσιο. Βλ. ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2008, 6 κ.εξ. όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

³ Η πρακτική αυτή δεν εφαρμόζεται μόνο στην περίπτωση του παροιμιακού υλικού, αλλά ανιχνεύεται και στην αξιοποίηση της μυθολογικής παράδοσης. Βλ. BRASWELL 1971, FENIK 1978, GAISSER 1969, WILLCOCK 1977 κ.ά.

⁴ Βλ. σχετικά ΤΖΙΦΟΡΟΥΛΟΣ 2000, 151, όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται: «In terms of their function, however, within a narrative, especially the proverb and the gnome are used in exactly the same way, i.e. to persuade the listener(s) to act accordingly».

δηλαδή, να δημιουργήσει τις απαραίτητες εκείνες προϋποθέσεις ώστε να θεωρηθούν σωστές οι απόψεις και οι πράξεις των χαρακτήρων του, τόσο ενδοκειμενικά, όσο και εξωκειμενικά με αναφορά πάντα στον ακροατή-αναγνώστη.⁵ Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, μάλιστα, μπορούμε να κατηγοριοποιήσουμε τον παροιμιακό λόγο. Διακρίνεται ο προτρεπτικός, ο αποτρεπτικός, ο παρηγορητικός, ο απολογητικός και ο διδακτικός χαρακτήρας του παροιμιακού λόγου, πάντοτε σε συνάφεια με τη διάσταση της αποδεικτικής λειτουργίας προς επίρρωση και ενίσχυση των υπόλοιπων μέσων πειθούς που επιστρατεύουν οι χαρακτήρες.⁶

Πρέπει όμως, στο σημείο αυτό, να τονίσουμε ότι η δυναμική του παροιμιακού λόγου ως μέσου πειθούς ανάγεται στην άμεση, ευθεία σύνδεσή του με την προσωπική εμπειρία του αποδέκτη, ενδοκειμενικού και εξωκειμενικού, και κατ' επέκταση στη σχέση του παροιμιακού υλικού με το εξιδανικευμένο, απώτερο παρελθόν. Δηλαδή, φαίνεται ότι η παλαιότητα του παροιμιακού υλικού είναι αυτή που το συναρμολογεί με τις εμπειρίες της ζωής, και το κύρος και η ισχύς του παροιμιακού λόγου βρίσκονται ακριβώς στο ότι οι παροιμίες και οι παροιμιώδεις εκφράσεις θεωρούνταν το απόσταγμα της σοφίας των ανθρώπων, οι ρίζες της οποίας χάνονταν στο χρόνο.⁷ Εξάλλου, τα έπη απευθύνονταν σε μια κοινωνία κατά την οποία, όπως γράφει ο Jaeger, «δεν υφίστατο ούτε κώδιξ νόμων ούτε σύστημα ηθικής, τα μόνα πρότυπα διά την εν βίω διαγωγήν συνίσταντο εις μερικές πρακτικές θρησκευτικές εντολές και εις εν απόθεμα παροιμιακής σοφίας κληροδοτουμένης από γενεάς εις γενεάν».⁸

⁵ Ο Όμηρος συνθέτει μακροσκελή ποιήματα με συγκεκριμένη πλοκή, δομή και χαρακτήρες οι οποίοι αξιοποιούν συχνά τον παροιμιακό λόγο που λειτουργεί καθοριστικά μέσα στο πλαίσιο της πλοκής. Συνεπώς, στην περίπτωση του ηρωικού έπους, ο ποιητής, μέσω του παροιμιακού λόγου, δεν επιθυμεί πρωτίστως να διασώσει και να συμπεριλάβει παροιμίες στο έργο του, ούτε να διδάξει, αν και μπορεί, φυσικά, να υφίσταται και αυτή η παράμετρος. Αντίθετα, ο Ησίοδος συνθέτει έργα που ανήκουν στη διδακτική ποίηση. Τα έργα του έχουν την πλοκή τους αλλά δεν παρουσιάζουν την πλοκή των ομηρικών ούτε την πληθώρα χαρακτήρων με δράση και λόγο. Έτσι, στην περίπτωση αυτή είναι δύσκολο ο παροιμιακός λόγος να συμβάλλει στη διαμόρφωση κάποιας πλοκής ενώ κύριος στόχος του ποιητή είναι να διδάξει. Για τις διαφορές ως προς τη χρήση του παροιμιακού λόγου ανάμεσα στον Όμηρο και τον Ησίοδο βλ. ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2008, 177 κ.εξ. και ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2011, 119 υποσ. 35.

⁶ Βλ. ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2008, 154 κ.εξ. και ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2011, 107 κ.εξ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁷ Για την παλαιότητα του παροιμιακού υλικού βλ. Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες* 528-529 Henderson· Πλάτων, *Κρατύλος* 384a8 Fowler, *Λύσις* 216c6 Goold κ.α. Βλ. επίσης σχετικά LARDINOIS 1995, 14 και KINDSTRAND 1978, 73.

⁸ Βλ. JAEGER 1968, 66 (το χωρίο έχει μεταφερθεί στο μονοτονικό σύστημα). Όπως πα-

Επομένως, συμπεραίνουμε ότι εγγενές αλλά και απαραίτητο στοιχείο του παροιμιακού υλικού είναι η παλαιότητά του, όπως αποδέχεται, εξάλλου, και ο Αριστοτέλης, ο οποίος αναγνωρίζεται ως ο πρώτος θεωρητικός των παροιμιών.⁹ Η ενδεχόμενη ύπαρξη χαμένης πραγματείας του με τίτλο *Παροιμιαί*¹⁰ ίσως αποτελεί ένδειξη για το ενδιαφέρον του φιλοσόφου,¹¹ ενώ χαρακτηριστικός είναι και ο ορισμός της παροιμίας που διασώζεται: «Αριστοτέλης φησίν, ὅτι παλαιᾶς εἰσι φιλοσοφίας ἐν ταῖς μεγίσταις ἀνθρώπων φθοραῖς ἀπολομένης ἐγκαταλείμματα, περισωθέντα διὰ συντομίαν καὶ δεξιότητα».¹² Στον ορισμό αυτόν ο Σταγειρίτης φιλόσοφος είναι πιθανόν, εκτός των άλλων, να υποδεικνύει ἔμμεσα και το κύριο πεδίο ἀντλησης του παροιμιακού υλικού. Αν η φιλοσοφία ἦταν γι' αὐτὸν η ἐπιδίωξη και η ἀναζήτηση της σοφίας, η φράση *παλαιᾶς φιλοσοφίας ἐγκαταλείμματα* εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἀναφέρεται σε παλαιότερα χαμένα ἔπη, ἀφοῦ κυρίως μέσω της ἐπικής παράδοσης θὰ μπορούσε νὰ διαδοθεῖ ἡ σοφία των παλαιότερων χρόνων και τὸ κυρίαρχο λογοτεχνικὸ εἶδος γιὰ αἰῶνες ἦταν ἡ προφορικὴ ἐπικὴ ποίηση.¹³

πατηρεὶ ὁ LARDINOIS (1995, 5), κάτι ἀνάλογο συμβαίνει σε ὅλες τις παραδοσιακὲς κοινωνίες, σε ἀντίθεση με τις σύγχρονες. Βλ. ἐπίσης GRETHLEIN 2010.

⁹ Ὁ KINDSTRAND (1978, 80) παρατηρεῖ σχετικὰ: «It seems plausible that the whole concept originated with Aristotle, and the later writers merely elaborated his ideas». Βλ. ἐπίσης KINDSTRAND (1978, 73): «So far as we can judge, the first to study proverbs in a more analytical manner is Aristotle».

¹⁰ Τὴν ὑπάρξη αὐτῆς της πραγματείας πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο (5.26) και ἀπὸ τὸν Αῤῥιανὸ (2.56.26-30) ἐνῶ ἄλλοι τὴν ἀμφισβητοῦν. Βλ. ROSE 1854, 51· ROSE 1863, 563 και CRUSIUS 1883, 81 ὑποσ. 4.

¹¹ Βλ. σχετικὰ HUXLEY 1981, 332-333 με σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης, βλ. ΤΖΙΦΟΡΟΥΛΟΣ 1995, 169.

¹² Ὁ ορισμὸς διασώζεται στὸν Συνέσιο και στὸ ἔργο του *Φαλάκρας ἐγκώμιον* 22. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως με βεβαιότητα σε ποιο ἔργο του Αῤῥιστοτέλη ἀνήκε. Σύμφωνα με τὸν Russo (1997, 52), ὁ ορισμὸς βρισκόταν στὴν ἐπίσης χαμένη πραγματεία του *Περὶ Φιλοσοφίας*. Ὁ LARDINOIS (1995, 14) θεωρεῖ ὅτι ὁ ορισμὸς προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔργο *Παροιμιαί*. Ὁ KINDSTRAND (1978, 74-75) ἀποδίδει και αὐτὸς τὸν ορισμὸ στὸ ἔργο *Περὶ Φιλοσοφίας* και δίνει ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία. Τὸ συγκεκριμὲνο χωρίο ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο ορισμὸ της παροιμίας στὴ δυτικὴ σκέψη, ὡπως χαρακτηριστικὰ παρατηρεῖ ὁ Russo (1997, 52): «The earliest definition in Western thought is that of Aristotle, who wrote ὁ whole treatise (no longer extant) on proverbs». Παρόμοια δε ἀποψη ἐκφράζει ὁ Αῤῥιστοτέλης και γιὰ τὸ μυθολογικὸ υλικὸ στα *Μεταφυσικά* 1074a38-b13. Ὁ KINDSTRAND (1978, 74) ὡς πρὸς αὐτὸ παρατηρεῖ: «We see here that Aristotle's view of myths and proverbs is very similar, a similar vocabulary being used in both cases».

¹³ Ὁ MARTIN (1989, 4) θεωρεῖ ὅτι ὁ Αῤῥιστοτέλης, ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι οἱ παροιμίες

Είναι, εξάλλου, γνωστό ότι ο Όμηρος έζησε και δημιούργησε στο τέλος μιας επικής παράδοσης που η επιστημονική έρευνα θεωρεί ότι ήταν μακραιώνη.¹⁴ Εάν ο Αριστοτέλης στο σημείο αυτό δεν υπαινισσόταν την ύπαρξη χαμένων, ακόμη και για εκείνον, επών, δεν θα μπορούσε να αιτιολογηθεί επαρκώς η έκφραση *παλαιᾶς φιλοσοφίας ἐγκαταλείμματα* για τις παροιμίες, αλλά και για τον μύθο. Διότι, εάν η παλαιά εκείνη σοφία δεν είχε κάποια σταθερή μορφή και καθορισμένη έκταση, δεν θα μπορούσε να γίνει λόγος για απώλεια αυτής και επιβίωση μόνο ορισμένων υπολειμμάτων. Και επειδή το μόνο λογοτεχνικό κείμενο με έκταση τέτοια που να δικαιολογεί την επιβίωση μικρών τμημάτων ήταν η μακρά επική αφήγηση, είναι πολύ πιθανόν ο Αριστοτέλης στο σημείο αυτό να αναφέρεται σε παλαιά έπη.

Φυσικά, δεν μπορούμε να μη λάβουμε υπόψη τις πρόδρομες μορφές έπους, δηλαδή τη λαϊκή ποιητική παράδοση, εφόσον διέθετε σταθερή μορφή και έκταση.¹⁵ Τέλος, στην αναζήτηση των πηγών του παροιμιακού υλικού δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το σύνολο των παροιμιών και παροιμιωδών φράσεων που υπήρχαν και διαδιδόνταν αυτόνομες, ως μέρος του λαϊκού προφορικού λόγου, χωρίς να εντάσσονται σε κάποια εκτενέστερη λογοτεχνική σύνθεση.

Συνεπώς, καταλήγουμε στο ότι υπήρχε διαθέσιμο ένα πλούσιο σε έκταση αλλά και καταξιωμένο στη συνείδηση του ακροατηρίου παροιμιακό υλικό, δοκιμασμένο με την πάροδο του χρόνου. Φαίνεται, όμως, ότι το υλικό αυτό για να προσαρμοστεί άρτια στην επική αφήγηση και να λειτουργήσει επιφέροντας τα μεγαλύτερα δυνατά ποιητικά οφέλη, ήταν απαραίτητο να τροποποιηθεί τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς το περιεχόμενο. Δηλαδή, απ' τη μια μεριά, ο ενσωματωμένος στην ποίηση παροιμιακός λόγος έπρεπε αναγκαστικά να απηχεί με ενάργεια το προϋπάρχον παλαιό παροιμιακό υλικό, γιατί αλλιώς θα έχανε τη δυναμική του. Η δυναμική αυτή, όπως αναλύσαμε, απέρρεε από την

ήταν κατάλοιπα της παλαιάς φιλοσοφίας, αναφέρεται σε έναν περιορισμένο αριθμό παροιμιών. Την ίδια άποψη συμμερίζεται και ο KINDSTRAND (1978, 75). Η αιτία για την οποία η παλαιά σοφία είχε χαθεί στις μέρες του φιλοσόφου και είχαν απομείνει μόνο υπολείμματα της πιθανόν ανάγεται σε κάποιες μεγάλες συμφορές και καταστροφές που είχαν βρει την ανθρωπότητα, οι οποίες, σύμφωνα με την αριστοτελική φιλοσοφία, έπλητταν τη γη κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Σχετικά με την άποψη αυτή του Αριστοτέλη, η οποία απαντάται και στον Πλάτωνα, βλ. KINDSTRAND 1978, 73, υποσ. 19, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2008, 8 κ.εξ.

¹⁴ Βλ. LESKY 1988, 42· EASTERLING και KNOX 2000, 71 κ.εξ· BEYE 1964· HOEKSTRA 1969· KIRK 1976· LATACZ 1979 κ.ά.

¹⁵ Σχετικά με τη λαϊκή ποιητική παράδοση και τις πρόδρομες μορφές του έπους βλ. FOLEY 1997, 146 κ.εξ.

αναφορά στο παρελθόν¹⁶ και ενισχυόταν, προφανώς, από την ενδεχόμενη σταθερή μορφή του παροιμιακού υλικού η οποία, εκτός των άλλων, του προσέδιδε την απαραίτητη αναγνωρισιμότητα. Απ' την άλλη, όμως, έπρεπε να ληφθεί υπόψη η μετρική του έπους και τα λογοτεχνικά κάθε φορά συμφραζόμενα.¹⁷ Το εγχείρημα απαιτούσε ποιητική δεινότητα και, για να το πούμε έτσι, χειρουργική ακρίβεια στις επιλογές του δημιουργού.

Έτσι, δεν λείπουν οι περιπτώσεις στις οποίες εξαιτίας του δύσκολου συγκεκριμένου που περιγράψαμε οδηγούμαστε μόνο στην εικασία ότι ορισμένοι στίχοι έχουν παροιμιακή χροιά αλλά δυσκολευόμαστε να αναγνωρίσουμε την υποκείμενη παλαιότερη παροιμία διότι, προφανώς, οι μεταβολές που έχει υποστεί είναι ριζικές. Στο σημείο αυτό, βέβαια, κυρίαρχο ρόλο μάλλον έπαιζαν οι μετρικές απαιτήσεις,¹⁸ δηλαδή το γεγονός ότι έπρεπε να εναρμονιστεί η μορφή της παλαιάς παροιμίας με τις συμβάσεις του δακτυλικού εξαμέτρου πάντα σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην υστερεί η παροιμία σε αναγνωρισιμότητα, τουλάχιστον για τον αρχαίο ακροατή.¹⁹ Θα πρέπει, δηλαδή, να παραδεχτούμε ότι ο ακροατής των αρχαϊκών χρόνων αντιλαμβανόταν διαφορετικά τον παροιμιακό λόγο σε σχέση με τον σύγχρονο αναγνώστη, διότι εκείνος ήταν εξοικειωμένος με την παράδοση και το υπόβαθρο του παροιμιακού υλικού, ενώ ο σύγχρονος αναγνώστης προφανώς τις περισσότερες φορές το αγνοεί.²⁰

Ο σύγχρονος μελετητής, απ' την άλλη, έχει τη δυνατότητα να αξιοποιήσει άλλα, εγγενή του παροιμιακού λόγου στοιχεία για να εικάσει

¹⁶ Βλ. παραπάνω, σ. 273 κ.εξ.

¹⁷ Η μελέτη του παροιμιακού υλικού στα δεδομένα λογοτεχνικά συμφραζόμενα ανταποκρίνεται στα πορίσματα της νεότερης παροιμιολογίας. Μέχρι τη δεκαετία του 1960 οι μελετητές των παροιμιών περιορίζονταν κατά κύριο λόγο στην απλή συλλογή τους. Βλ. ΤΖΙΦΟΡΟΥΛΟΣ 1995, 169. Το 1964 όμως, οι Arewa και Dundes δημοσιεύουν το άρθρο: "Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore" (βλ. AREWA και DUNDES 1964), το οποίο θεωρείται πρωτοποριακό διότι προκρίθηκε η μελέτη του παροιμιακού υλικού μέσα σε συγκεκριμένο λογοτεχνικό πλαίσιο και αποσαφηνίστηκε ότι, εάν άλλαζε το λογοτεχνικό πλαίσιο, μεταβαλλόταν σημασιολογικά και η παροιμία, ακόμη και αν δεν είχε αλλάξει τίποτε μορφικά. Βλ. σχετικά ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2008, 24 κ.εξ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης LARDINOIS 1995, 1-2, όπου χαρακτηριστικά σημειώνει: «Central to this approach is the notion of context. It demands that wisdom expressions be studied in their social and linguistic surroundings».

¹⁸ Για τη μετρική μορφή του παροιμιακού λόγου βλ. ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2008, 170 κ.εξ.

¹⁹ Για το θέμα γενικά βλ. ΤΣΑΓΑΡΑΚΗΣ 1982, 6 κ.εξ.

²⁰ Βλ. σχετικά ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1978, CARNES 1988, TAYLOR 1931, WHITING 1931, KINDSTRAND 1978.

την ύπαρξη προϋπάρχοντος παροιμιακού υλικού.²¹ Π.χ. στη β ραψωδία ο Αλιθέρης προφητεύει το χαμό των μνηστήρων με βάση την παρουσία κάποιων θεόσταλτων αετών (161-176). Ένας από τους μνηστές όμως, ο Ευρύμαχος, αποκρίνεται:

ὄρνιθες δέ τε πολλοὶ ὑπ' αὐγὰς ἡελίοιο
φοιτῶσ', οὐδέ τε πάντες ἐναΐσιμοι (181-182).²²

Αν και ο γενικευτικός χαρακτήρας των στίχων και η ύπαρξη του τέ²³ προδίδουν παροιμιακές καταβολές, η αρχική φράση δεν μπορεί πια σήμερα να ανιχνευτεί με βεβαιότητα. Όπως είναι αντιληπτό, σε αυτές τις περιπτώσεις είναι αρκετά δύσκολο να προσδιοριστούν και να αναλυθούν οι καινοτομίες του ποιητή αλλά και οι τροποποιήσεις που επέφερε στη λανθάνουσα παροιμία.

Για να γίνει αυτό, θεωρώ ότι πρέπει να αναλυθούν στίχοι που μπορεί εύκολα κανείς να δεχθεί ότι έχουν κοινό παροιμιακό υπόβαθρο, αλλά διαφέρουν λίγο ή πολύ μεταξύ τους. Η προσέγγιση των στίχων αυτών μπορεί να οδηγήσει στη διαπίστωση ότι είτε αποτελούν συνολικά διαφορετικές εκδοχές παλαιότερου παροιμιακού υλικού είτε ότι η μία εκδοχή αντιστοιχεί στην υποκείμενη παροιμία και η άλλη ή οι άλλες συνιστούν απόπειρα καινοτόμου παρέμβασης του ποιητή. Χρήσιμα δε στην κατεύθυνση αυτή μπορούν να φανούν τα αρχαία σχόλια. Όποιο από τα δύο και αν ισχύει, η μελέτη των περιπτώσεων αυτών διαφωτίζει συγκεκριμένες τεχνικές τις οποίες, ενδεχομένως, ακολούθησε ο ποιητής, για να υλοποιήσει τον δύσκολο συγκερασμό που περιγράψαμε. Οι τεχνικές αυτές παρουσιάζονται ακολούθως.

Ένας τρόπος είναι να διατηρηθεί σταθερή η μορφή και το περιεχόμενο του αρχικού μέρους του στίχου και να τροποποιηθεί το τελικό, ακολουθώντας πάντα τις προσταγές του μέτρου. Έτσι, ο αποδέκτης φέρνει εύκολα στο μυαλό του το παροιμιακό υλικό στο οποίο γίνεται ευθεία αναφορά αλλά γρήγορα επικεντρώνεται στα λογοτεχνικά συμφραζόμενα και λειτουργεί αποτελεσματικά ο παροιμιακός λόγος. Στην Π ραψωδία π.χ. ο Πάτροκλος καταδιώκει τους Τρώες και τους Λυκίους και δεν υπακούει στην εντολή του Αχιλλέα να μην απομακρυνθεί από τα καράβια των Αχαιών (στ. 684-691). Στο σημείο αυτό ο ίδιος ο αφηγητής παρατηρεί, κάτι που γίνεται πολύ σπάνια,²⁴ ότι ο Δίας είναι αυτός που

²¹ Τα στοιχεία αυτά σχετίζονται με τη λεγόμενη «ποιητική» των παροιμιών. Για το θέμα βλ. MARTIN 1992 και ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2008, 136 κ.εξ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²² Βλ. CPG II, 586 (Αρ. XIII 46c).

²³ Σχετικά με το γενικευτικό τε στις παροιμίες βλ. παρακάτω, σ. 280 υποσ. 29.

²⁴ Αυτό διαπιστώνει ο EDWARDS 1991, 79-80.

καθορίζει τη μοίρα των ανθρώπων με το να κατευθύνει και να καθοδηγεί τη θέλησή τους:

ἀλλ' αἰεὶ τε Διὸς κρείσσων νόος ἢε περ ἀνδρῶν· (688).²⁵

Με τη φράση αυτή αιτιολογείται η απερίσκεπτη ενέργεια του Πατρόκλου αφού ανάγεται στη θέληση του ίδιου του Δία, που είναι ανώτερη από την ανθρώπινη βούληση και τελικά υπερισχύει, όπως ρητά τονίστηκε ήδη από το προοίμιο: Διὸς δ' ἔτελείετο βουλή (Α5).

Παρόμοια, όμως, διατύπωση συναντάμε και στη Ρ ραψωδία όπου ο Γλαύκος κατηγορεί τον Έκτορα ότι δείλιασε μπροστά στην ορμή του Αίαντα και ο Έκτορας απαντά μεταξύ άλλων:

ἀλλ' αἰεὶ τε Διὸς κρείσσων νόος αἰγιόχοιο (176).²⁶

Στην πρώτη περίπτωση ο στίχος ολοκληρώνεται με τη φράση *ἢε περ ἀνδρῶν* και στη δεύτερη με τη λέξη *αἰγιόχοιο*. Θεωρώ ότι η τροποποίηση εξυπηρετεί συγκεκριμένο σκοπό. Στην Π ραψωδία ο αφηγητής αναφέρεται στον Πάτροκλο και απευθύνεται στους ακροατές του, αφού πρέπει να αιτιολογήσει με επάρκεια τη στάση του Πατρόκλου και να αποκτήσει έτσι αληθοφάνεια η αφήγησή του. Επομένως, η φράση *ἢε περ ἀνδρῶν*—εκτός από τον απαραίτητο γενικευτικό τόνο που προσδίδει— αιτιολογεί επαρκώς την επιλογή του Πατρόκλου. Είναι και εκείνος ένας θνητός, όπως όλοι οι άλλοι, πρέπει να ακολουθήσει τη βούληση του Δία και να συμπορευθεί με την κοινή μοίρα όλων των υπόλοιπων ανθρώπων. Αντίθετα στη Ρ ραψωδία ο Έκτορας αναφέρεται ουσιαστικά μόνο στον εαυτό του και αιτιολογεί τις προσωπικές του επιλογές. Δεν υπεισέρχεται σε διαδικασία ταύτισης με όλους τους υπόλοιπους θνητούς αλλά με έναν τόνο κάπως απολογητικό αποδίδει στη βούληση του Δία την εξέλιξη των πραγμάτων.²⁷ Όπως μπορούμε εύκολα να παρατηρήσουμε, η τροποποίηση δεν επηρεάζει την αναγνωρισιμότητα της φράσης και ανταποκρίνεται στα λογοτεχνικά συμφραζόμενα και στις δύο περιπτώσεις.

²⁵ CPG II, 250 (Ap. I 38d). Αξίζει να σημειώσουμε ορισμένα στοιχεία που προσδίδουν παροιμιακή χροιά στο στίχο. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία της λέξης *αἰεὶ*, που προσδίδει τον γενικευτικό τόνο της φράσης και ενισχύει την αποδεικτική της αξία. Ο γενικευτικός χαρακτήρας ομολογουμένως είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του παροιμιακού λόγου. Για τον γενικευτικό χαρακτήρα του παροιμιακού λόγου και τον τρόπο με τον οποίο προσδίδεται βλ. ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2008, 136 κ.εξ.

²⁶ CPG II, 250 (Ap. I 38c). Η επανάληψη του στίχου επιβεβαιώνει τον παροιμιακό χαρακτήρα του. Βλ. Russo 1983, 122.

²⁷ Βλ. LARDINOIS 1995, 159. Για την επενέργεια της θεϊκής δύναμης στα ανθρώπινα βλ. ΤΣΑΓΑΡΑΚΗΣ 1977β, 80.

Αντίστοιχο παράδειγμα απαντά στην Ι ραψωδία. Ο Φοίνικας δηλώνει ότι θα παραμείνει κοντά στον Αχιλλέα διότι γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο τον είχε στείλει ο Πηλέας. Ο σκοπός χάριν του οποίου ήρθε στην Τροία ήταν να παραστέκεται στον Αχιλλέα με τις συμβουλές του έτσι ώστε να γίνει ικανός στο λόγο και στα έργα (438 κ.εξ.):

μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων (443).

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο αρχαίος σχολιαστής αναγνώρισε προϋπάρχουσα παροιμία αφού σημειώνει ότι συντελέστηκε μετατροπή ως προς το ομοιοτέλευτο της παλαιότερης μορφής της φράσης που ήταν:

μύθων τε ῥητῆρα καὶ ἔργων πρακτῆρα.²⁸

Η τροποποίηση αφενός δεν είναι καταλυτική ώστε να επηρεάζει την αναγνωρισιμότητα της φράσης και αφετέρου μπορεί να αποδοθεί σε μετρικούς λόγους. Από την άλλη, η μορφή που διασώζεται στον ομηρικό στίχο δεν υστερεί σε ποιητική αξία της παλαιότερης, αφού παρουσιάζει εσωτερικό ρυθμό και αρμονία έχοντας στα δύο της άκρα τις κυρίαρχες λέξεις *μύθων* και *ἔργων* που συνιστούν αντίθεση και στο εσωτερικό της πάλι τα αντιθετικά ουσιαστικά *ῥητῆρα* και *πρακτῆρα*. Όπως και να έχουν τα πράγματα, η φράση κυριαρχεί στο αρχικό μέρος του λόγου του Φοίνικα και υπενθυμίζει το σημαντικό καθήκον που είχε να επιτελέσει ο ίδιος αλλά και την υποχρέωση που πρέπει να αισθάνεται ο Αχιλλέας απέναντί του, αφού είναι ο άνθρωπος που θα του διδάξει την «εμβουλία».

Σε μια άλλη περίπτωση τροποποιείται η παροιμιακή φράση ως προς την γραμματική της μορφή. Στην Α ραψωδία ο Αχιλλέας απευθυνόμενος στον Αγαμέμνονα τον κακίζει διότι προτίθεται να του υφαρπάξει το τιμητικό δώρο που οι Αχαιοί του παραχώρησαν (τη Βρισηίδα δηλαδή), παρότι εκείνος πολέμησε σκληρά για να το αποκτήσει (στ. 149-171). Τονίζει, λοιπόν, ότι το δώρο αυτό είναι για εκείνον μικρό αλλά αγαπημένο:

σοὶ τὸ γέρας πολὺ μείζον, ἐγὼ δ' ὀλίγον τε φίλον τε (167).²⁹

Με το στίχο αυτό, που προδίδει παροιμιακές καταβολές, τονίζονται τα συναισθήματα του ήρωα για τα λάφυρα που κατόρθωσε να αποκομίσει στη μάχη αλλά γίνεται σαφές ότι ο Αχιλλέας δεν είναι διατεθειμένος να παραχωρήσει τη Βρισηίδα και προδιαγράφεται έτσι η συνέχεια.

²⁸ Βλ. ERBSE 1971, 492.

²⁹ Κατά τον KIRK (1985, 69) η φράση είναι παροιμώδης (proverbial). Ένα άλλο στοιχείο που αποτελεί ένδειξη γι' αυτό είναι η χρήση του διπλού *τε* που είναι γενικευτικό και προσιδιάζει στον παροιμιακό λόγο. Βλ. σχετικά DENNISTON 1954, 520-536· RUIJGH 1971, 2-3 και ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2008, 136 κ.εξ.

Στη ζ ραψωδία, τώρα, ο Οδυσσεάς ικετεύει τη Ναυσικά να τον βοηθήσει (στ. 149 κ.εξ.). Εκείνη, μεταξύ άλλων, προσπαθεί να δώσει κουράγιο στον ήρωα και προτρέπει τις θεραπαινίδες της να βοηθήσουν τον ξένο:

τὸν νῦν χρὴ κομέειν. πρὸς γὰρ Διὸς εἰσιν ἅπαντες
ξείνοι τε πτωχοί τε, δόσις δ' ὀλίγη τε φίλη τε (207-208).

Με τα λόγια αυτά τονίζεται ότι οι ξένοι και οι φτωχοί είναι προστατευόμενοι του Δία και είναι ευεργετικό γι' αυτούς οτιδήποτε μπορεί κανείς να τους προσφέρει, ακόμη και αν η προσφορά αυτή είναι μικρή.

Στην πρώτη περίπτωση η λέξη *γέρας*, στην οποία αναφέρεται η παροιμία, ωθεί τον ποιητή να χρησιμοποιήσει ουδέτερο γραμματικό γένος: *ὀλίγον, φίλον* ενώ στην άλλη το υποκείμενο *δόσις* απαιτεί χρήση θηλυκού γένους: *ὀλίγη, φίλη*. Όπως εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς, η τροποποίηση αυτή αιτιολογείται πλήρως από τις ανάγκες της αφήγησης. Συγκεκριμένα, η σημασιολογική διαφορά των λέξεων *γέρας* και *δόσις* δεν επιτρέπει στον ποιητή να τις χρησιμοποιεί εναλλακτικά και η επιλογή τους καθορίζει και το γένος των επιθέτων της παροιμίας.³⁰ Φυσικά, η λειτουργικότητα και στα δύο χωρία είναι άρτια.

Ακόμη, υπάρχει η δυνατότητα ο ποιητής να επεκτείνει τον παροιμιακό στίχο προσθέτοντας μια επιπλέον φράση ή και περισσότερο.³¹ Στην ζ ραψωδία ο Οδυσσεάς φιλοξενείται από τον Εύμαιο ο οποίος αιτιολογεί αυτή του την επιλογή λέγοντας:

πρὸς γὰρ Διὸς εἰσιν ἅπαντες
ξείνοι τε πτωχοί τε· δόσις δ' ὀλίγη τε φίλη τε
γίγνεται ἡμετέρη (57-59).

Πράγματι, ο ακροατής, ενδοκειμενικός ή εξωκειμενικός, αντιλαμβάνεται ότι τα πράγματα είναι έτσι, αφού ισχύουν όσα τονίστηκαν παραπάνω³² σχετικά με την τροποποίηση του τελικού μέρους του στίχου.³³

Παρατηρούμε ότι η τροποποίηση συνίσταται στην ενσωμάτωση της φράσης *γίγνεται ἡμετέρη*. Ενδεχομένως, με τον τρόπο αυτό εξειδικεύε-

³⁰ Για ένα αντίστοιχο παράδειγμα βλ. δ 837 σε συνδυασμό με Δ 355.

³¹ Αν και οι παροιμίες πρέπει να χαρακτηρίζονται από συντομία, χαρακτηριστικό που συντελεί και στην απομνημόνευση, βλ. Russo 1983, 122, υπάρχουν περιπτώσεις που δύο, τρεις ή και παραπάνω στίχοι χαρακτηρίζονται ως παροιμιακοί. Ο ποιητής είχε την ευχέρεια να αναπτύσσει ή να συντομεύει το υλικό του, ανάλογα με τις ανάγκες του. Η τεχνική αυτή χαρακτηρίστηκε από τον Martin *telescoping*. Βλ. MARTIN 1989, 215 και επίσης LARDINOIS 1995, 23. Για ένα αντίστοιχο παράδειγμα βλ. X 262-266 και I 313 σε σχέση με ξ 156-157.

³² Βλ. παραπάνω, σ. 278 κ.εξ.

³³ Ο LARDINOIS (1995, 165) δικαιολογημένα παρατηρεί ότι παροιμίες αυτού του είδους

ται και τονίζεται καλύτερα το πρόσωπο που θα προσφέρει τη βοήθεια, δηλαδή ο Εύμαιος. Ένας φτωχός, ταπεινός χοιροβοσκός είναι σε θέση να φιλοξενήσει έναν ξένο, αισθάνεται υπερηφάνεια γι' αυτό και επιθυμεί να το τονίσει. Επομένως, η νέα μορφή της παροιμιακής φράσης φαίνεται να εναρμονίζεται με τα λογοτεχνικά συμφραζόμενα και δεν υστερεί λειτουργικά. Είναι δε πιθανόν αυτές οι μικρές τροποποιήσεις να ήταν συνηθισμένες στην καθημερινή χρήση της παροιμίας και συνεπώς δεν λειτουργούν ανασταλτικά ως προς την αναγνωρισιμότητα της φράσης τόσο από τον ενδοκειμενικό όσο και από τον εξωκειμενικό αποδέκτη.

Η εξέταση, τώρα, περιπτώσεων κοινού παροιμιακού υλικού στον Όμηρο και τον Ησίοδο είναι δυνατόν να οδηγήσει σε χρήσιμες παρατηρήσεις. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Όμηρος και ο Ησίοδος είχαν περίπου την ίδια πρόσβαση στο πατροπαράδοτο παροιμιακό υλικό και γνώριζαν και οι δύο ένα σημαντικό αριθμό παροιμιών και παροιμιωδών εκφράσεων, όπως μάλλον θα συνέβαινε και με τα άλλα είδη της «λογοτεχνίας της σοφίας». Αυτό εικάζεται από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες μια παροιμία απαντά και στους δύο ποιητές είτε με την ίδια μορφή είτε κάπως τροποποιημένη.³⁴ Φυσικά, είναι αρκετά δύσκολο να διευκρινιστεί ποιος από τους δύο ποιητές προέβη στην τροποποίηση και ποιος ακολούθησε τα παραδεδομένα.

Με βάση τις σκέψεις αυτές αξίζει να προσεγγίσουμε κάποια παραδείγματα. Στην Υ ραψωδία ο Αινείας προκαλεί τον Αχιλλέα σε μάχη (199-258). Αποσαφηνίζει δε στον αντίπαλό του ότι στον πόλεμο οι βρισιές δεν ωφελούν αφού:

ὄπποϊόν κ' εἶπησθα ἔπος, τοῖόν κ' ἔπακούσσαι (250).³⁵

Η φράση αυτή λειτουργεί αποτελεσματικά αφού αποτελεί το έναυσμα για να ξεκινήσει η μονομαχία (259 κ.εξ.).

Ο αρχαίος σχολιαστής είχε εντοπίσει την παροιμία και μάλιστα είχε βρει και αντίστοιχη στον Ησίοδο:³⁶

οι οποίες σχετίζονται με ξένους λειτουργούν και εξωκειμενικά. Οι ραψωδοί και οι αοιδοί συνήθως ταξίδευαν και στις γιορτές που παρουσίαζαν τα έπη ήταν ξένοι. Επομένως, με τον τρόπο αυτό αναφέρονται και στον εαυτό τους και ζητούν τον σεβασμό και τις τιμές που απορρέουν από την ιδιότητα του ξένου.

³⁴ Για τη σχέση Ομήρου και Ησιόδου ως προς τον παροιμιακό λόγο βλ. παραπάνω, σ. 274 υποσ. 5.

³⁵ Ο παροιμιακός χαρακτήρας υποδηλώνεται από την παρήχηση του π, τη συνήχηση των λέξεων *ὄπποϊόν* και *τοῖόν* και την ύπαρξη του γενικευτικού μορίου *κέ*. Για το μόριο αυτό βλ. CHANTRAINE 1953, 245.

³⁶ Βλ. ERBSE 1977, 44.

εἰ δὲ κακὸν εἴποις, τάχα κ' αὐτὸς μεῖζον ἀκούσῃς
(*Εργα και Ημέραι* 721).

Η ομοιότητα των στίχων είναι έκδηλη και ως προς τη μορφή και ως προς το περιεχόμενο και είναι πολύ πιθανόν οι στίχοι αυτοί να ανάγονται σε παλαιότερη προϋπάρχουσα παροιμία στην οποία θα κυριαρχούσε το νόημα «ό,τι πεις αυτό και θα ακούσεις». Η φύση και η αιτία των τροποποιήσεων είναι πιθανό να σχετίζονται με το λογοτεχνικό πλαίσιο στο οποίο κάθε φορά χρησιμοποιούνται.³⁷

Η προσέγγιση, τώρα, περιπτώσεων κοινού παροιμιακού υπόβαθρου στον Όμηρο και τον Ησίοδο βοηθά να διαφωτίσουμε ακόμη μια τεχνική ανανέωσης. Είναι δυνατόν ο ποιητής να προβεί σε καινοτομίες στο αρχικό μέρος του στίχου και να κρατήσει σταθερό το τελικό. Π.χ. αναφορικά με το στίχο:

ῥεχθὲν δέ τε νήπιος ἔγνω (P 32, Y 198),³⁸

παρατηρούμε ότι στον Ησίοδο έχει τη μορφή:

παθῶν δέ τε νήπιος ἔγνω (*Εργα και Ημέραι* 218).

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι η τροποποίηση ανταποκρίνεται στη διαφοροποίηση του νοήματος. Ο Όμηρος υπονοεί πως δεν χρειάζεται να πάθει κανείς κάποια συμφορά για να συννετιστεί και να την αποφεύγει στη συνέχεια, διαφορετικά χαρακτηρίζεται νήπιος. Αντίθετα, ο Ησίοδος θεωρεί ότι πρέπει να μαθαίνει κανείς από τα παθήματά του.³⁹ Όπως παρατηρήσαμε και παραπάνω αναφορικά με την τροποποίηση του τελικού μέρους της παροιμίας,⁴⁰ η αναγνωρισιμότητά της δεν αναστέλλεται ούτε με την τροποποίηση του αρχικού, αφού, μετά την πρώτη φράση, γρήγορα έρχεται στο μυαλό του αποδέκτη το υποκείμενο παροιμιακό υλικό.

Μια άλλη τεχνική, τώρα, είναι η διατήρηση κάποιων χαρακτηριστικών λέξεων που συντελούν στην αναγνωρισιμότητα της παροιμίας, ακόμη και αν τροποποιηθεί σημαντικά η υπόλοιπη. Στη Χ ραψωδία συναντάμε ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα σε σχέση με αυτήν την

³⁷ Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία των λέξεων: *εἴπησθα* - *εἴποις* και *ἐπακούσῃς* - *ἀκούσῃς* οι οποίες, προφανώς, συντελούν στην αναγνωρισιμότητα της υποκείμενης παροιμίας.

³⁸ Ο αρχαίος σχολιαστής αναγνωρίζει τον παροιμιακό χαρακτήρα του στίχου. Βλ. ERVSE 1975, 335-336.

³⁹ Σχετικά με την τροποποίηση του αρχικού μέρους του παροιμιακού υλικού βλ. N 115 σε συνδυασμό με O 203· δ 837 σε συνδυασμό με Δ 355. Για τα χωρία αυτά βλ. ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ 2008, 86-87.

⁴⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 278 κ.εξ.

τεχνική. Ο Αχιλλέας κατευθύνεται στην Τροία και ο Έκτορας βρίσκεται στις πύλες έτοιμος να την υπερασπιστεί (107 κ.εξ.). Εκεί προβληματίζεται για το ποια στάση πρέπει να τηρήσει και αναρωτιέται αν πρέπει να ζητήσει ανακωχή. Καταλήγει, όμως, στο συμπέρασμα ότι τα λόγια δεν ωφελούν αλλά πρέπει να μονομαχήσουν όσο γίνεται γρηγορότερα και τονίζει:

οὐ μὲν πῶς νῦν ἔστιν ἀπὸ δρυὸς οὐδ' ἀπὸ πέτρης
τῶ ὄαριζέμεναι (126-127).⁴¹

Το αποτέλεσμα είναι ο ήρωας να πάψει να καθυστερεί και να συγκρουστεί με τον Αχιλλέα (129 κ.εξ.).

Παρόμοια διατύπωση απαντά, όμως, και στην *Οδύσσεια*. Στην τ ραψωδία ο Οδυσσεάς αρνείται να αποκαλύψει στην Πηνελόπη την ταυτότητά του (116). Εκείνη, παρόλα αυτά, επιμένει να τον ρωτά για τους προγόνους του και χρησιμοποιεί την έκφραση:

οὐ γὰρ ἀπὸ δρυὸς ἔσσι παλαιφάτου οὐδ' ἀπὸ πέτρης (τ 163).⁴²

Παρατηρούμε ότι και αυτή η έκφραση έχει υποστεί μεταβολές τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς το περιεχόμενο. Στη Χ ραψωδία έχει προστεθεί η φράση *τῶ ὄαριζέμεναι* που ανταποκρίνεται στο αφηγηματικό πλαίσιο, ενώ στην τ ραψωδία υπάρχει η λέξη *παλαιφάτου* που αισθητοποιεί καλύτερα την αναφορά της Πηνελόπης στο παρελθόν και στις αρχέγονες συνήθειες και αντιλήψεις που κυριαρχούσαν.

⁴¹ Στο CPG II, 158 (Mac. III, 40) σημειώνεται: *δρυὸς καὶ πέτρας λόγοι· ἐπὶ τῶν ἀδολεσχούντων καὶ μυθολογούντων παράδοξα*. Οι ερμηνείες που έχουν δοθεί γι' αυτή την πραγματικά αινιγματική φράση ποικίλλουν. Έχει προταθεί ότι η παροιμία ήταν κατάλληλη για περιπτώσεις που κάποιος α) μιλούσε για το απώτερο παρελθόν, β) αναφερόταν σε μύθους, γ) περιττολογούσε, δ) αναφερόταν στην καταγωγή του ανθρώπινου γένους, ε) αναφερόταν στις πρωτόγονες κατοικίες των ανθρώπων οι οποίες ήταν κατασκευασμένες από ξύλα και πέτρες, στ) φλυαρούσε, ζ) μιλούσε για την απλή, αγροτική ζωή, η) αναφερόταν στην ιδιωτική ζωή κάποιου. Βλ. WEST 1966, 168-169 όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ο West, πάντως, αναφέρει ότι η φράση είναι κατάλληλη για χρήση όταν ο αφηγητής αναρωτιέται για ποιο λόγο α) προχωρεί σε παρεκβάσεις, β) πραγματοποιεί κυκλικά σχήματα, γ) υπερηφανεύεται, δ) μιλά για ασήμαντα θέματα, ε) αναφέρεται σε απίστευτα πράγματα. Βλ. WEST 1966, 169.

⁴² Το νόημα και η προέλευση της φράσης σε αυτά τα συμφραζόμενα δεν είναι αρκετά σαφή και υπάρχει η άποψη ότι προέκυψε από αρχαία δοξασία κατά την οποία οι άνθρωποι θεωρούσαν ότι κατάγονται από τα δένδρα. Βλ. WEST 1966, 167· Russo, FERNÁNDEZ-GALIANO, και HEUBECK 2005, 217, όπου χαρακτηριστικά σημειώνεται: «πρόκειται προφανώς για παροιμιακή έκφραση που αναφέρεται στην αρχαία αντίληψη πώς το ανθρώπινο είδος καταγόταν απ' αυτά τα φυσικά στοιχεία».

Όμως, η φράση υπάρχει και στον Ησίοδο. Συγκεκριμένα, στην αρχή της *Θεογονίας* ο ποιητής παίρνει το έναυσμα να αρχίσει την αφήγησή του λέγοντας:

ἀλλὰ τί μοι ταῦτα περὶ δρῦν ἢ περὶ πέτρην; (*Θεογονία* 35).

Με τον παραπάνω στίχο ο Ησίοδος αιτιολογεί την επιλογή του να προχωρήσει άμεσα στην αφήγηση, ενώ έμμεσα υποδηλώνει ότι όσα θα ακολουθήσουν θα είναι τόσο σημαντικά που δεν επιδέχονται καθυστέρηση. Ο ακροατής αντιλαμβάνεται ότι έπεται το κύριο μέρος του έπους. Επομένως, η παροιμία λειτουργεί πολλαπλά. Αντιλαμβανόμαστε δε ότι η σημασία του στίχου αντιστοιχεί με αυτήν της Χ ραψωδίας ενώ η κυριαρχία των λέξεων *δρῦς* και *πέτρα* συμβάλλει στην αναγνωρισιμότητα παρά τις όποιες τροποποιήσεις χάριν του διαφορετικού λογοτεχνικού πλαισίου.

Ορμώμενοι, λοιπόν, από τις παραπάνω σκέψεις μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Όμηρος είχε στη διάθεσή του πλούσιο, παλιό παροιμιακό υλικό αλλά ήταν ελεύθερος να προβαίνει σε καινοτομίες ακολουθώντας συγκεκριμένους κανόνες και αξιοποιώντας συγκεκριμένες τεχνικές. Οι τεχνικές αυτές ήταν η τροποποίηση του τελικού μέρους της παροιμίας με παράλληλη διατήρηση του αρχικού, η διαφοροποίηση της γραμματικής μορφής της παροιμίας, η επέκταση του παροιμιακού στίχου με επιπλέον λέξεις ή φράσεις, η τροποποίηση μόνον του αρχικού μέρους της παροιμίας και η διατήρηση χαρακτηριστικών λέξεων που εξασφάλιζαν την αναγνωρισιμότητα της φράσης. Το ζητούμενο απαιτούσε φυσικά ποιητική δεινότητα, φαίνεται όμως πως επιτυγχάνεται. Ο παροιμιακός λόγος εκπληρώνει την αποστολή του και καθίσταται λειτουργικός.

Καταληκτικές σκέψεις

Η παραπάνω μελέτη πραγματοποιήθηκε με την προτροπή και την ενθάρρυνση του αείμνηστου καθηγητή και θεώρησα επιβεβλημένο να την αφιερώσω στη μνήμη του. Προτού κλείσω, οφείλω να καταθέσω μια διαπίστωση και μια υπόσχεση σε τόνο πιο προσωπικό, εμπνεόμενος από τη ζωή και την πορεία του αείμνηστου Οδυσσέα Τσαγκαράκη. Είναι μάλλον σημείο των καιρών οι μαθητές μας να απογοητεύονται και να αναρωτιούνται έντονα «μετά το σχολείο τι;», θεωρώντας ότι οποιαδήποτε προσπάθεια κι αν κάνουν δεν πιάνει τόπο στους χαλεπούς καιρούς που ζούμε όλοι μας. Ίσως φταίει και το ότι η εποχή μας δεν τους εφοδιάζει πια με τα κατάλληλα πρότυπα (το ανέφερε συχνά, εξάλλου, και ο εκλιπών). Κάθε φορά, λοιπόν, που θα παραπονιούνται και θα απελίζο-

νται, εμείς οι σημερινοί δάσκαλοι, που αξιωθήκαμε να έχουμε τέτοιους καθηγητές και καθοδηγητές, θα τους διηγούμαστε την ιστορία αυτού του ανθρώπου που αγωνίστηκε, πέτυχε και άφησε μεγάλη πνευματική παρακαταθήκη πίσω του. Είμαι σίγουρος ότι θα καταλάβουν πως, αν υπάρχει θέληση, πείσμα και εργατικότητα, μπορούμε να καταφέρουμε ακόμη και όσα στην αρχή φαντάζουν ακατόρθωτα.



ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- AREWA, E. O. and DUNDES, A. 1964. Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore. *American Anthropologist* 66.6, 2 (The Ethnography of Communication): 70-85.
- BEYE, C. R. 1964. Homeric Battle Narrative and Catalogues. *HSCP* 68: 345-373.
- BRASWELL, B. K. 1971. Mythological Innovation in the *Iliad*. *CQ* 21: 16-26.
- CARNES, P. (επιμ.) 1988. *Proverbia in Fabula: Essays on the Relationship of the Proverb and the Fable*. (Sprichwörterforschung 10.) Bern, Frankfurt am Main, New York, Paris: Peter Lang.
- CHANTRAINE, P. 1942, 1953. *Grammaire homérique*, τόμ. I: *Phonétique et morphologie*, τόμ. II: *Syntaxe*. (Collection de philologie classique 1; 4.) Paris: Klincksieck.
- CPG I, II = VON LEUTSCH, E. L. και SCHNEIDEWIN, F. G. 1839 και VON LEUTSCH, E. L. 1851. *Corpus paroemiographorum Graecorum*, τόμ. I & II. (Paroemiographi Graeci I, II.) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. (Ανατύπωση: Hildesheim: Olms, 1965.)
- CRUSIUS, O. 1883. *Analecta critica ad Paroemiographos Graecos*. Leipzig: B. G. Teubner.
- DENNISTON, J. D. ²1954. *The Greek Particles*. Oxford: Clarendon Press.
- EASTERLING, P. E. και B. M. W. Knox ⁴2000. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. Κονομής, Χρ. Γρίμπα, Μ. Κονομή, επιμ. Α. Στεφανής. Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας.
- EDWARDS, M. W. 1991. *The Iliad: A Commentary*, τόμ. V: *Books 17-20*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ERBSE, H. (επιμ.) 1969, 1971, 1974, 1975, 1977, 1983, 1988. *Scholia graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera)*, τόμ. I-VII. Berlin: de Gruyter.
- FENIK, B. C. (επιμ.) 1978. *Homer: Tradition and Invention*. Leiden: E. J. Brill.
- FOLEY, J. M. 1997. Oral Tradition and its Implications. Στο: I. MORRIS και B. POWELL (επιμ.), *A New Companion to Homer*. (*Mnemosyne*, Suppl. 163.) Leiden, New York, Köln: Brill, 146-173.

- GAISSER, J. H. 1969. Adaptation of Traditional Material in the Glaucus-Diomedes Episode. *TAPhA* 100: 165-176.
- GRETHLEIN, J. 2010. *The Greeks and Their Past: Poetry, Oratory and History in the Fifth Century BCE*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOEKSTRA, A. 1969. *Homeric Modifications of Formulaic Prototypes: Studies in the development of Greek epic diction*. Amsterdam: North-Holland.
- HUXLEY, G. L. 1981. Stories Explaining Origins of Greek Proverbs. *PRIA* 81C: 331-343.
- JAEGER, W. 1968-1974. *Παιδεία: Η μόρφωσις του Έλληνος ανθρώπου*, τόμ. Α' - Γ', μτφρ. Γ. Π. Βέρροιος. Αθήναι.
- KINDSTRAND, J. F. 1978. The Greek Concept of Proverbs. *Eranos* 76: 71-85.
- KIRK, G. S. 1976. *Homer and the Oral Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 1985. *The Iliad: A Commentary*, τόμ. I: *Books 1-4*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LARDINOIS, A. P. M. H. 1995. *Wisdom in Context: The Use of Gnomic Statements in Archaic Greek Poetry*. PhD dissertation, Princeton University.
- _____, 1997. Modern Paroemiology and the Use of Gnomai in Homer's *Iliad*. *CP* 92: 213-234.
- LATACZ, J. 1979. *Homer: Tradition und Neuerung*. (Wege der Forschung 463.) Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- LESKY, A. ⁵1988. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Γ. Τσοπανάκη. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Δ. Σ. ²1978. *Νεοελληνικοί Παροιμιόμυθοι*. Αθήνα: Ερμής.
- MANTZAPHS, K. E. 2008. *Ο παροιμιακός λόγος στο αρχαϊκό έπος*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- _____, 2011. Παροιμιακός λόγος και μυθολογικά παραδείγματα στον Όμηρο. *Αριάδνη* 17: 105-125.
- MARTIN, R. P. 1989. *The Language of Heroes: Speech and Performance in the Iliad*. Ithaca, NY & London: Cornell University Press.
- _____, 1992. Hesiod's Metanastic Poetics. *Ramus* 21.1: 11-33.
- ROSE, V. 1854. *De Aristotelis librorum, ordine et auctoritate, commentatio*. Berlin: G. Reimer.
- _____, 1863. *Aristoteles Pseudoepigraphicus*. Leipzig: B. G. Teubner.
- RUIJGH, C. J. 1971. *Autour de 'τε έπίque': Études sur la syntaxe grecque*. Amsterdam: Hakkert.
- RUSO, J. 1983. The Poetics of the Ancient Greek Proverb. *Journal of Folklore Research* 20: 121-130.
- _____, 1997. Prose Genres for the Performance of Traditional Wisdom in Ancient Greek: Proverb, Maxim, Apophthegm. Στο: L. EDMUNDS και R. W. WALLACE (επιμ.), *Poet, Public and Performance in Ancient Greek*. Baltimore & London: Johns Hopkins University Press, 49-64, 143-149.

- RUSSO, J., FERNÁNDEZ-GALIANO, M. και HEUBECK, A. 2005. *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα*, τόμ. Γ': *Ραψωδίες Ρ-Ω*, μτφρ. Φ. Φιλίππου, επιμ. Α. Ρεγκάκος. Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας.
- TAYLOR, A. 1931. *The Proverb*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- TSAGARAKIS, O. 1977α. *Self-Expression in Early Greek Lyric, Elegiac and Iambic Poetry (Palingenesia XI)*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- _____, 1977β. *Nature and Background of Major Concepts of Divine Power in Homer*. Amsterdam: Grüner.
- _____, 1979. Oral Composition, Type-Scenes and Narrative Inconsistencies in Homer. *Graezer Beitrage* 8: 23-48.
- _____, 1982. *Form and Content in Homer*. (*Hermes Einzelschriften*, 46.) Wiesbaden: Franz Steiner.
- ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, Υ. Ζ. 1995. Proverbs in Menander's *Dyskolos*: The Rhetoric of Popular Wisdom. *Mnemosyne* 48.2: 169-177.
- _____, 2000. Hermes and Apollo at Onchestos in the *Homeric Hymn to Hermes*: The Poetics and Performance of Proverbial Communication. *Mnemosyne* 53.2: 148-163.
- WEST, M. L. 1966. *Hesiod. Theogony*. Oxford: Clarendon Press.
- WHITING, B. J. 1931. The Origin of the Proverb. *Harvard Studies and Notes in Philology and Literature* 13: 47-80.
- WILLCOCK, M. M. 1977. Ad hoc invention in the *Iliad*. *HSCP* 81: 41-53.

